

הכתיב והגיבור בפסוקי המקרא בכתיב־היד של "לשון לימודים"

א. הערות מבוא

1. המחקרים שעסקו בשרח "לשון לימודים" (=ל"ל) למקרא לרבי רפאל בירדוגו התמקדו בצדדים אחדים של החיבור: המבנה, הנוסח וגלגולי מסירותיו, טיבו של הפירוש, ערכו ומקורותיו, ובעיקר ההיבטים של הלשון הערבית המשתקפת בו - הלשון הגבוהה והלשון המדוברת, תחביר מלאכותי ותחביר טבעי ועוד; אף הודגמו קטעים מוהדרים מתוכו. כמו כן נחקר ונתברר המרכיב העברי שהמחבר שיקע בחיבורו.¹ בַּמָּקוֹם זה אנו באים לעסוק בכתיב ובגיבור של המילים העבריות שבפסוקי המקרא המשמשים דיבורים מתחילים לטקסט העברי המתרגם. כאן וכאן אנו משלבים גם מילים אחדות מן ההערות העבריות, שנשתלבו, לעתים רחוקות, בתוך הפירוש.²

2. כתיב־היד של ל"ל³ נבדלים זה מזה במעט או בהרבה בדרכי ההעתקה של הכתיב העברי המשמש בדיבורים המתחילים (=ד"ה) שלפני הטקסט המתרגם (המפרש) בערבית. יש כתיב־יד הדבקים בכתיב המסורה לרבות החסר שבחסר, ויש מהם הסוטים ממנו בהוספה שופעת של וי"וויז וי"דין למילוי הכתיב, כנוהג המקובל בכתיבת פסוקי מקרא בספרות הרבנית לדורותיה. אבל יש מהם שסטו סטיות גדולות מנוסח המסורה. סטיות אלו משקפות בחלקן כתיב מלא שופע וסדיר ביותר, התואם את דרכי הכתיב של המילים הערביות; בכתיב הערבית, כידוע, יש סדירות בהוספה של וי"וויז, יו"דין ואל"פין לציון שלוש התנועות העיקריות a, i, u המשמשות בלהגי היהודים במרוקו ובכלל זה להג יהודי מפנאס (מקום חיבורו של ל"ל ומקום העתקתם של רוב כתיב־היד שלו שנשרדו בידינו). לעומת זאת, השימוש בגיבור מצומצם ביותר בכתיב־היד של ל"ל; מתגלות בו גם דבקות בגיבור הטברני וגם

1. לפירוש הדברים יעוין בארבעת מאמריי שנכללו ברשימת הקיצורים להלן.

2. ראה בראשר, מבוא ל"ל, §§ 15-17, עמ' 168-170.

3. ראה פירוטם וסימניהם בסוף רשימת הקיצורים. כמה מהם נידונו בהרחבה אצל בראשר, מסירות; כולם ייבחנו בעז"ה בחינה כוללת במבוא למהדורה של ל"ל לתורה שאני מכין בימים אלו.

סטיות ממנו, ואלה "מסגירות" את המבטא המקומי. סוג אחר של סטיות המתגלות בכתיב-היד של ל"ל כולל חילופי אותיות המלמדים על שינויי הגייה שחלו בעיצורים אחדים במסורתם של יהודי מרוקו וליתר דיוק במבטאם של בני קהילת מפנאס.

3. כל הסטיות שאנו מוצאים מזדמנות ברוב כתיב-היד (אך לא בכלם!) ובמיוחד באלה שהועתקו, כנראה, בידי מעתיקים בני השכבה העממית, שלא דבקו בגורמה הקפדנית של כתיב נוסח המסורה (=נה"מ) וניקודו. חלק קטן בלבד של התופעות שהעלה בירורנו נזכרו במידת מה במחקרים שעסקו בכתיבה העברית בצפון-אפריקה, כאותם פרטים מועטים שצינו א' חזן⁴ וש' אלקיים⁵ ונתבססו בעיקר על חריזה. חומר מפורט יותר ומגובש נמצא בעבודת הדוקטור המקיפה של י" בהט ובמיוחד בממצאים שהוא העלה מכתבי-יד שהועתקו בידי הדיוטות.⁶ ואולם רבים הם הנתונים המוצגים כאן שלא נודעו עד כה מכל מקור אחר; גם דרכי הפירוש שאנו מציעים בדלים כאן וכאן מגישות קודמינו; ועוד עיקר, חידוש גדול יש בדבר שהסטיות בדרכי הכתיב שהעלה בירורנו מתגלות בפסוקי מקרא. כולן מצאו את דרכן אל נוסח המקרא שפָּתְבוּ תלמיד-חכם גדול כרבי רפאל בירדוגו (=רר"ב). מסתבר שכמה ממעתיקיו של ל"ל לא ראו עצמם מחויבים לא לנוסח המקרא שבספרים המהלכים ולא לנוסח שרר"ב שיקע כנראה בחיבורו. הוא עצמו עשוי היה להוסיף בעיקר וי"וויין ויו"דין כמקובל בכתיבה הרבנית בהבאות מן המקרא, אך מעתיקיו של ל"ל שיקעו בכתיב-היד שהעתיקו נוהגי כתיבה עממיים המשקפים את דרכי הגייתם שלהם.

4. נבוא עתה לסקור את כלל התופעות שהעלינו בכתיב ובניקוד בעניינים הנוגעים לתנועות ובעניינים הנוגעים לעיצורים. הממצאים מבוססים על בחינה כוללת וממצה של כל החומר מן התורה על פי 16 כתיב-היד הכוללים את חמשת החומשים.⁷ במקום שהדברים נוגעים לעניינים לא ידועים ושיש בהם חידוש או צד עניין נפרט דברינו כדי לאשש את ההיסקים. ואין צריך לומר שבתופעות חורגות יובאו כל הנתונים כדי לתת תמונה מלאה של התופעה המתוארת. נעיר גם על כתיבים משובשים וזרויות העולים לעתים מכתב-היד השונים.

4. חזן, רובדי לשון והנ"ל, חריזה; פרטים אלו נרמזים להלן במקומם המתאים.

5. אלקיים, פיוט, בעיקר בעמ' 103-107. וראה להלן מקומות שונים במאמר.

6. בהט, המרכיב, בעמ' צו הוא מבליט את מעמדם של כה"י 2836 ו-2837 שבספריית מכון בן-צבי בסוגיית הכתיבים הסוטים. שניהם נכתבו, כנראה, בידי אדם אחד יוצא מפנאס (או צפרו?), וראה שם, עמ' כא, כד.

7. ראה בר-אשר, מסירות, 38 והערות 9-10 שם (בעמ' 52-53).

ב. מילוי הכתיב

כתיב כנוסח המסורה

5. שני כתבי־יד בלבד דבקים בדרך כלל בכתיב המסורה לדיוקן, כולל כתיב חסר שבחסר. אלו הם כתבי־היד ב ו־פ. ב מרבה ביותר בניקוד מילים שלמות או חלקי מילים⁸ ובייחוד אלה שכתבן חסר.⁹ פ משתמש בעיקר בתנועת החולם, השימוש בסימני ניקוד אחרים נדיר אצלו ביותר.¹⁰ לענייננו כאן חשוב לקבוע ששניהם משמרים, בדרך כלל, את הכתיב החסר של המקרא בנה"מ, כגון עֹד (ב פ, בראשית ח, כב; כל יתר כה"י גורסים עוד); גבר (ב, שם י, ט; פ וכל היתר גבור); ויָכְלוּ (ב, שם ב, א);¹¹ מְשַׁלֵּשׁת (ב, שם טו, ט פעמיים), וללא ניקוד משלשת (פ; יתר כה"י משולשת); השֹׁאֲבֵת (ב, שם כד, יא), השֹׁאֲבֵת (פ; כל היתר השואבות); מְנַקְתָּה (ב פ, שם כד, נט; כה"י האחרים גורסים מניקתָה וכיו"ב); הַשִּׁיחִים (ב, שם כא, טו), הַשִּׁיחִים (פ וכן מ; יתר כה"י השיחים); צַדִּיקִים (פ,¹² דברים טז, יט; כל היתר צדיקים); חָרָם (פ וכן ט, ויקרא כא, יח; כל היתר חרומ); כְּשַׁעִירִים (פ ח, דברים לב, ב; כל היתר כשעירים¹³) ועוד כהנה רבות.

כתיב מלא

6. יתר כתבי־היד דבקים, בדרך כלל, בכתיב נה"מ בכל הנוגע לעיצורים ובמידה רבה גם בנוגע לציון התנועות, אלא שהם משגירים הרבה ו"ויוין כנגד שורק־קיבוץ וחולם ובמידת מה גם כנגד קמץ קטן וחטף־קמץ, ויו"דין כנגד חיריק וצירי; ויש בהם גם מילויי כתיב מסוגים אחרים, המוכרים הרבה פחות ממקורות עבריים אחרים, חלקם שגורים וחלקם נדירים ביותר, כגון כתיב מלא יו"ד כנגד שווא נע.

כתיב מלא וי"ו

7. כתיב בווי"ו לציון התנועות שורק־קיבוץ וחולם נפוץ ביותר ברוב כתבי־היד. כנגד שורק־קיבוץ:¹⁴ הכרובים (כל כה"י לקטע כולל ב, בראשית ג, כד);

8. כבר צוין במקום אחר ש־ב הוא כ"י מסוגנן (ראה בראש, מסירות, עמ' 54, הערה 13): כל ד"ה אצלו כתוב באות מרובעת (התרגום כתוב כתיבה רהושה); ד"ה הוא מלא, כלומר הוא כולל את המילים העבריות שיש כנגדן תרגום בערבית; אף נוהג הוא לצרף כמה ד"ה מפסוק אחד לד"ה אחד; כל פרק פותח אצלו פסקה חדשה ומסומן במספר (א, ב, ג וכו'). גם הניקוד המלא והחלקי הוא מאפיין נוסף במסוגנות של ב.

9. לפירוט העניין ראה להלן, § 23.

10. ראה להלן, § 25-26.

11. כ"י פ חסר מתחילת ספר בראשית עד פרק ח פסוק כא, ובמקומות אחרים בתורה.

12. כ"י ב מסתיים בספר שמות פרק כט פסוק כט (ד"ה "למשחה בהם" וכו').

13. כ"י ה: כשעירים?

14. השווה בהט, המרכיב, § 56, עמ' קיג.

הולדת (א ועוד 9 כ"י, שם מ, כ) וכן הולדית (מ), הולידית (ט) אך ב פ - הולדת כנה"מ; המלואים (א ועוד 10 כ"י, שמות כט, כו, אך ב פ - מלאים כנה"מ¹⁵); ולחומי (א ועוד 8 כ"י, דברים לב, כד; אבל פ וכן ס ולחמי¹⁶); יוקם (א ועוד 4 כ"י, בראשית ד, טו; אבל ב ל - יקם¹⁷); ממולח... במתכונתה (א וכל יתר כה"י, שמות ל, ה; כנגד פ - ממלח... במתכונתה¹⁸); לעומת (א וכל יתר כה"י, ויקרא ג, ט; כנגד פ - לעמת¹⁹) ועוד כהנה.

כנגד חולם²⁰ הכולח... השוהם (א ויתר כה"י, בראשית ב, יב; לעומת זאת ב - הכולח... השוהם²¹); רומח (ה ועוד 10 כ"י, במדבר כה, ז; אך א - רמח); ויגנוב (א ועוד 8 כ"י, בראשית לא, כ; כנגד ב פ - ויגנוב וללא ניקוד גם ט כ מ ע₁); פורה (ח ל מ צ₁, דברים כט, טז; כנגד פרה ב־א פ וללא ניקוד גם ה ט נ ע - פרא באל"ף); לטוטפות (א ועוד 8 כ"י, שם ו, ח; כנגד פ - לטטפות וכן ללא ניקוד ב־ז₁ כ; ב־ט נ כתיב חסר לחצאין: לטטפות; רק ש נוקט כתיב חסר שבחסר לטטפת) ועוד כהנה וכהנה. ראיית כתיב חסר כחריג מסבירה נתון מעניין שנמצא בכ"י ס - מולדת (ויקרא יח, ט); ב־ס נכתב מלדת בלא וי"ו. מישהו (המעתיק הראשון?) טרח להעיר בשוליים: "חסרה וא"ו".

כנגד קמץ קטן וחטף־קמץ: גם התנועות קמץ קטן וחטף־קמץ מצוינות בווי"ו²² אך במידה מצומצמת ביותר. למשל: נוקבה (ז₁ נ²³ בראשית ל, כח: נְקֻבָּה²⁴); עונייך (ד ל ס, שם טז, יא: עֲנִיךָ); האובנים/האובניים (ח/ד ל ס, שמות א, טז); מור דרור (ס, שם ל, כג: מֶרְדְּרוֹר); פסול (ס, שם לד, ו: פֶּסֶל); עורלתו (ל ס, ויקרא יט, כג); מושחתם (ד ח ס, שם כב, כה); למושחה (ד ל, במדבר יח, ח); שובעך/שובעיך (ל/ח, דברים כג, כה: שֶׁבַעְךָ); וכן חומרים (ז₁ נ ס, שמות ח, טו; ח

15. ב מנקד: מלאים, פ: מלאים (ראה להלן, § 25, 31).

16. פ מנקד: ולחמי (ראה להלן, § 25, 31).

17. ב מנקד: יקם; פ חסר כאמור לעיל בהערה 11.

18. פ מנקד, כדרכו, בחולם (ראה להלן, § 25, 31).

19. ראה ההערה הקודמת.

20. השווה בהט, המרכיב, § 57, עמ' קיד.

21. הכולח נמצאת בד"ה שבכל כתבי־היד לקטע, לעומת זאת השוהם נמצאת רק בחלק קטן של כה"י שכן הם מקצרים כדרכם את הד"ה העברי.

22. בהט, המרכיב, § 57, עמ' קיד מביא דוגמה אחת בלבד של כתיב מלא לחטף־קמץ (הקודשים).

23. בתת־סעיף זה העוסק בקמץ קטן ובחטף־קמץ אנו מציינים רק את כתבי־היד הנוקטים כתיב מלא; היתר דבקים בכתיב החסר של נה"מ.

24. כאן ובכל מקום במאמר מכאן ואילך כאשר מובאת צורה מן המקרא אחרי ציון מראה המקום הכוונה היא לגרסת נוסח המסורה.

25. וכך יש להבין את גרסת כ"י נ: עונייך, אלא שיו"ד אחת נרדה לפני הנו"ן (ראה להלן, § 46).

ל ס, במדבר יא, לב: תְּמָרִים; וּנְזֻרָעָה (ד²⁶ ח ל ס, שם ה, כח: וּנְזֻרָעָה; ²⁷ הגרסה המהלכת היא ברי"ש שוואית: וּנְזֻרָעָה); יהדופנו (ח נ ס, שם לה, כ: יהדפנו); קובתה (א ורוב כה"י, שם כה, ט; רק ה ללא וי"ו²⁸ כנוסח המסורה קְבֻתָּה).²⁹

כתיב מלא יו"ד

8. יו"ד עיצורית. כאשר היו"ד עיצורית מצאנו כמה עשרות תיבות שבהן היא צוינה ביו"ד כפולה³⁰ (יודגש שלא מצינו וי"ו כפולה להבעת וי"ו עיצורית!), למשל: החייה (ס, בראשית א, כא: הַחִיָּה); ויירדו (ה, שם א, כו: וַיֵּרְדוּ); עיניים (ה ט ס, שם כ, טז); והאלייה (ס, שמות כט, כב); לעיניים (ל ס, במדבר י, יג); תלייך (א ועוד 11 כ"י, בראשית כז, ג: תְּלִיֶךָ) וכן תלייך (מ); וכיריים (ס, ויקרא יא, לב); ובגויים (ש, במדבר כג, ט); ויירד (ד ל, שם כד, יט: וַיֵּרֶד); הערביים (ש, שם כח, ח); חיתם (ז₂ ט כ מ נ צ, ש, שם לה, ג: חִתָּם); ריחיים (ג, דברים כד, ו: רִיחִים) ועוד.³¹

9. כתיב מלא לציון תנועות. כתיב ביו"ד כנגד חיריק וצירי³² של נה"מ נפוץ ביותר ברוב כתביהיד בהברות פתוחות וסגורות, מוטעמות ולא מוטעמות. כנגד חיריק: חלִיפֹת (כל כה"י, בראשית מה, כב; רק פ - חלפות); יפִּילֵא (א נ צ, ויקרא כז, ב); ויניעם/ויניעים (ז₂ ט ל נכ, במדבר לב, יג: וַיִּנְעַם); ויניחאו (ח ט ס, בראשית ב, ט: וַיִּנְחֵאוּ); וחיכתם (ה, שם ט, ב: וַחִיכְתֶּם); גיחנה (ג, במדבר יד, ד); השידים (ז₁ ג, בראשית יד, ג: הַשִּׁידִים); לינגוע (ג, שם כ, ו); לידרוש (ל מ נ, שמות יח, טו); בין הכות (ג, דברים כה, ב: בֵּין הַכּוֹת) ועוד שפעי דוגמות. כנגד צירי: יריכה (ד ז₂ כ נ ע, במדבר ח, ד: יִרְכָּה); לשידים (ד ח ל ג, דברים לב, יז: לְשִׁידִים); ניכר (ג, ויקרא כב, כה: נִכָּר); מיתיו (א מ - וגם פ! - דברים לג, ו); אשימים (ח נ ס, בראשית מב, כא); אשורינו (ה ז₂ ט ל מ נ ע, במדבר כד, יז); תשוקתיך (ה, בראשית ג, טו); ויתעציב (מ, שם ו, ו); מגין (ט מ, ³³ שם יד, כ: מִגֵּן); יחים (מ, שם לא, י: יַחִים); וינהלים (ה, שם מז, יז); שכיל (ס, שם מח, יד: שְׁכִיל);

26. כ"ד נכתב בטעות וזנרועה בשינוי הסדר של זי"ן ונו"ן (ראה להלן, §46).
27. גרסה זו נוכרה ב"מנחת שי" וידועה בהגייתם של בני עדות שונות, ראה מאמרי "בחנינות בחקר המרכיב העברי בערבית היהודית החדשה במזרח ובמערב", מסורות ג-ד (תשמ"ט), §31, עמ' 162-161.
28. וללא ניקוד.
29. כ"י פ חסר בקטע זה.
30. ולא ראיתי לכהט, המרכיב, שהעלה כתיב כזה בעבודתו.
31. כלום בכתיב זוויע ביו"ד אחת (מ, בראשית א, כט: זֹרֵעַ) היו"ד מכוונת לציינ את תנועת הצירי או שמא את היו"ד העיצורית החוצצת בין הצירי לפתח הגנוב? התיבה נהגית כן - zuriyaf או zuriyaf.
32. השווה בהט, המרכיב, §§49-50, עמ' קי-קי"א.
33. כ"מ מנוקד מיגן (ראה להלן, §§30-31).

רוקים (כ מ, 34 שמות כו, לו: וְרוֹקֵם); כלאים (מ, במדבר יא, כח: כְּלָאִים); תצורים (ה, מ, דברים ב, יט: תצוֹרֵם) ועוד הרבה כיו"ב.

10. כנגד סגול: הכתיב כיו"ד נפוץ גם כנגד סגול³⁵ מוטעם ולא מוטעם בנה"מ³⁶ למשל: וקראתים (ה, ויקרא כה, י: וקראתם); מריתים (ה מ, במדבר כו, יד: מריתם); ונושנתים (ה, שם ד, כה); נפשכים (מ, 37 בראשית כג, ח: נפשכים); חמניכים (ה ח ט, ויקרא כו, לו); גלוליכים (ל, שם שם); אתכים (ה, דברים א, ט); הנשיה (ה, בראשית לב, לג: הַנְּשִׂיָה); נושנית (מ, ויקרא יג, יא: נושנת); הולדית/הולידית (מ/ט, בראשית מ, כ); מחמצית (מ, שמות יב, כ); ביקורית (ז מ ג, ויקרא יט, כ); משולשית (מ, בראשית טו, ט); חרים (ט, במדבר יח, יד: חָרִים) ועוד.

11. יו"ד לציון תנועת השווא הנע: 38 כתיב זה בכתב-היד של ל"ל ראוי להבלטה. והרי הדוגמות העיקריות שנקרו ברכנו:

בראש המילה: לינתר (מ, ויקרא יא, כא: לְנִתָּר); לימי (כ ע, במדבר יט, ט: לְיָמֵי); בימי (ג, שם לא, כג: בְּיָמֵי).

השווא השני: נפשכים (א, בראשית כג, ח: נפשכים); חרביך (ג, שם כו, מ: חַרְבֶּיךָ); בצפרדעיים (ה, שמות ז, כג: בצַפְרָדְעִים); מכניסי (מ, שם כח, מב: מְכַנְּסִי); ויצביאו (ח ל ס, במדבר לא, ז: וַיִּצְבְּאוּ); ונגריעה (מ, שם לו, ג: וַנְּגַרְעָה); ויחפירו (ז ג, דברים א, כב: וַיִּחְפְּרוּ).

באות דגושה בדגש חזק: עציבונך (ח, בראשית ג, טז: עֲצִיבֹנְךָ); התעשיקו (מ, שם כו, כ: התעִשְׂקוּ); והתחתינו (מ, שם לד, ט: והתחִתְנוּ); מאלימים (מ, שם לו, ז: מאֲלִימִים); לשעירים (א ז מ⁴⁰ נ⁴¹ 42, ויקרא יז, ז: לְשַׁעִירִים); נקיבו (ח, במדבר א, יז: נִקְבוּ); הניפילים (ה, שם יג, לג: הַנְּפִילִים).

34. כ"מ: ורוקים.

35. השווה בהט, המרכיב, §51, עמ' קיב.

36. בהגיית יהודי מרוקו יש נטייה כמעט קבועה להטעמת מלרע ברוב המילים; ואכמ"ל.

37. אפשר שגם ה גורס כמו מ.

38. השווה בהט, המרכיב, §52-53, עמ' קיב. כל הדוגמות שהוא מביא שם כוללות שווא בראש מילה או שווא שני בתוך המילה.

39. הכתיב ביענו (נה"מ: בְּעִינוּ) ככ"י ל (ויקרא כא, כ) מתפרש לי דוגמה של נדידת כתיב (ראה להלן, §46) ולא כתיב מלא לציון השווא בכי"ת.

40. כיו"ד שאחרי השי"ן נוספה על גבי השורה.

41. רק ארבע האותיות הראשונות של המילה נראות בצילום כ"י מ שלפניי, האותיות האחרות מכוסות אך השלמתן בטוחה: לשעיר[ים].

42. גרסת ה לשעירים יכולה להתפרש "לשעירים" שהיו"ד הראשונה נרדה בה ממקומה (ראה להלן, §46).

שווא החוצץ בין שתי אותיות דומות: המאררים (ג, במדבר ה, יח: המאררים);⁴³ כמתאוננים (ג, שם יא, א: כמתאוננים); תתגודידו (ה, דברים יד, א: תתגודדו); מחולילך (ג, שם לב, יח: מחוללך). ונראה שאף וימרורוהו (א ט צ₂, בראשית מט, כג: וימרורוהו) שייכת לכאן; הווי"ו שאחרי הרי"ש הראשונה היא כנראה יו"ד שנתארכה לווי"ו בכתב־יד קדום וממנו היא משתלשלת הלאה. וזו הגייתן של המילים הנוכרות כאן כפי חכמים בני מפנאס ובני תאפילאלת: ham?aririm, kimit?unimim, titgudidu וגם 44 vayarəruhu, miḥulilixa, titgudədu וגם vayar-ḥuhu. ככולן נתממש השווא הנע i, ורק בשתיים מצויה הגייה חטופה (titgudədu) או שווא נח המלכד את הדומות להגה מוכפל (vayar-ḥuhu).
 נזדמנה גם דוגמה של כתיב מלא יו"ד כנגד חטף־סגול: העירה (מ, ויקרא כ, יח: העירה).

כתיב מלא אל"ף

12. לעתים מזדמן כתיב מלא אל"ף לציון התנועה a - כנגד פתח או קמץ טברניים⁴⁵ - באמצע המילה. ואלו הדוגמות העיקריות שנזדמנו בכתב־היד לתורה: האלאה (מ, בראשית יט, ט: הלאה); נשאני (ס, שם מא, נא: נשני); ויתאפק (מ, שם מג, לא); בחמאר (ג, שמות ב, ג: בחמר); במכסאת (ד ח ל, שם יב, ד: במקסת); ומבחר (מ, שם טו, ד); מכתאב (מ, שם לב, טז); מגראש (כ, ויקרא כה, לד); וביעאן (ח, שם כו, מג: וביען); ותקצאר (מ, במדבר כא, ד: ותקצר).

13. הערות:

- א. הכתיב בא גז (ברוב כה"י,⁴⁶ בראשית ל, יא) נראה הליכה אחרי הקרי של נה"מ המקיים את הכתיב בגז.
- ב. דוגמה נוספת לכתיב מלא אל"ף כנגד a נזדמנה במילה מחוץ למקרא, בתוך הערה המובאת מן הערוך "וכן פ' בערוך באות גימאל [...] " (ה, בד"ה "גבות עיניו", ויקרא יד, ט). מכמה בני מפנאס למדתי ששם האות נהגה בפיהם gimāl; במקומות אחרים במרוקו הוא נהגה giml.

43. אולי לא מיותר לצייץ ששם שווא אחרי "תנועה גדולה" נהגה במרוקו (ובקהילת מפנאס בכלל זה) כשווא נח, כגון: וְשָׁמְרוּ visamru, תִּלְדוּת tulduṭ ועוד. שווא החוצץ בין שתי אותיות דומות אחרי "תנועה גדולה" מתממש על פי רוב כשווא נע. הדוגמות המובאות כאן מעידות על ההגייה הנעה, אך יושם נא לב לשתי ההגיות של המילה וימרורוהו המובאות בהמשך דברינו.
44. כתאפילאלת הווי"ו נהגית w.
45. השווה בהט, המרכיב, §44-45, עמ' קח-קט. הוא מצא כתיב מלא אל"ף גם כנגד חטף־פתח טברני.
46. רק ט כ וכנראה גם ע, גורסים בגז (ע, הוא תוספת ב"ע, שבאה להשלים דף שנחלש מכה"י).

ג. ושעאר - בר"ה המיוחד לכ"י ס' ושעאר ראשו יהיה פרוע" - נראית המילה הערבית u-sfar ולא העברית ושָעַר (ראה להלן סוף §44).

ד. במקום אחד ויחיד מצאנו כתיב באל"ף באמצע המילה כנגד סגול טברני: נושבאת⁴⁷ (ה, שמות טז, לה: נושבת); כתיב חריג זה הוא, כנראה, חיקוי של הכתיב בצורות ל"א כגון נמצאת, נקראת, שכן גם סגול גם צירי הגייתן אחת במרוקו (כחיריק): i.

כתיב מלא ה"א

14. כתיב מלא ה"א - כנגד נה"מ המקיים כתיב חסר - מזדמן רק בסוף המילה. כל הדוגמות תואמות כתיבים מוכרים מנה"מ במקומות אחרים. צורת הנוכח בעבר של פעלים אחדים: פרצתה (מ, בראשית לח, כט: פרצת); ומלאתה (ל, שמות כח, מא: ומלאת); ושדתה (ח ל ס, דברים כז, ד: ושדת); נהייתה (כ ל ש, שם כז, ט: נהיית)⁴⁸; וכן מצינו: תבאנה (ד ז, ח ל נ ס פ,⁴⁹ בראשית ל, לח: תבאן) - במילה זו הכתיב הרווח דחק את הנדיר.

הערות למילוי הכתיב

15. מילוי הכתיב מתבטא, אפוא, בשימוש מרובה של וי"ו ויו"ד באמצע המילה: הווי"ו באה כנגד שורק-קיבוץ, חולם, קמץ קטן וחטף-קמץ בכתיב המסורה. היו"ד הכפולה משמשת לציון יו"ד עיצורית ויו"ד אחת באה כנגד חיריק, צירי, סגול, שווא נע וחטף-סגול שבנה"מ. כמו כן משמשת האל"ף כנגד פתח וקמץ באמצע התיבה. פעם אחת בלבד מצאנוה כנגד סגול: נושבאת (נוסבאת?⁵⁰). כן עולה כאן וכאן ה"א כנגד קמץ בסוף המילה בדגמים שהמקרא מכיר בהם גם כתיב חסר וגם כתיב מלא.

16. לטעמי, רקעם של כתיבים אלו מרובה פנים הוא. אין להכחיש שבחלק גדול מהקטגוריות הכתיב נשאב מן הספרות העברית עצמה. הנטייה למילוי הכתיב, הנעדרת מן החומש המסורתי, מתרבה בספרים המאוחרים במקרא ומתרחבת ביותר בחיבורים שלאחר המקרא ובכלל זה בתוך מובאות מן המקרא, והדברים ידועים. ואולם יש להוסיף על כך עוד גורמים:

א. הגיית כל התנועות האחוריות-גבוהות של נה"מ - שורק-קיבוץ, חולם, קמץ קטן וחטף-קמץ - במסורת יהודי מרוקו אחת היא: u, ובשכנות לעיצור נחצי - o. הגיית התנועות הקדמיות-גבוהות - חיריק, צירי, סגול וחטף-סגול וכן שווא נע - היא i, ובשכנות לעיצור נחצי - e. הזהות בהגייה מולידה בהכרח גם זהות בכתיב. ומי שהוגה את התנועה הראשונה במילה מעיר כדרך שהוא הוגה את התנועה הראשונה

47. נוסבאת בסמ"ך?

48. ויש גם תהליך הפוך: וקצותה < וקצות (ראה להלן, סוף §17).

49. ב"א נכתב תחילה תבואן ותוקן לתבואנה.

50. ראה לעיל, הערה 47.

במילה מְעִיל: mifil, mifir, עשוי לכתוב את שתייהן בדרך אחת: מעיר, מעיל. וההוגה את המילים לִמְי, לְמִי כאחת (limi), צפוי שיכתוב אותן כאחת: לימי (ראה לעיל §11); אם כי "נטל הירושה" של הספרות העברית מונע שימוש מורחב בכתיבים לא מקובלים כגון יו"ד כנגד סגול או כנגד שווא נע, ואף מעתיקים בני השכבה העממית, המחויבים פחות ל"נטל הירושה", נזקקים לכתיבים חדשים ולא מקובלים במידה מוגבלת בלבד.

ב. אין לשלול את האפשרות שגם כתיבן של המילים בערבית השפיע על הריבוי היחסי של מילים בכתיב מלא. וזה פירוש הדברים, בכל המילים הערביות נוהגים במרוקו - ובכלל זה בכתיב-היד של ל"ל - לשבץ וי"ו כנגד כל תנועת u (o), יו"ד כנגד כל תנועת i (e) ואל"ף כנגד כל תנועת a (â בשכנות להגה נחצי), הן באמצע המילה הן בסופה. דהיינו, מי שכותב דרך שיטה כביר kbir (=גדול), צגיר šgir (=קטן), סעידא sfida (=קרבתן עול'ה) ותיבות אחרות ביו"ד עשוי לכתוב גם כל מילה עברית שיש בה i ביו"ד. ומי שכותב בקביעות כוד xud (=קח), מוזוד muzud (=מוכז), מקטועא maqtufa (=תחוקה) בוי"ו בכל מילה שיש בה u, מועד הוא לנהוג כך גם במילים עבריות רבות. ואין מניעה להניח שהכותב בארץ bark (=בֶּרֶךְ), כתאן kattan (=בד) באל"ף להבעת התנועה a מזומן הוא לכתוב גם מְבַחֵר ומגְרֵש באל"ף: מבחאר, מגראש. לעומת זאת, בסוף המילה משמשת גם ה"א כנגד a, מתוך זיקה לעברית⁵¹ (כן, כך הם הדברים - העברית ניוזנת מן הערבית והערבית מן העברית...).

ג. חיסור הכתיב

הנתונים

17. הקו הבולט בכתיבת התנועות ברוב כתיב-היד הוא מילוי הכתיב, כפי שהראינו לעיל (§§14-6). עם זאת, יצוין גם קו הפוך המוצא את ביטוי באופן מוגבל ביותר בכתיב-היד של ל"ל: נטייה לחיסור אמות קריאה המביעות תנועות,⁵² וזו מתגלה בעיקר באמצע התיבה. הדבר משתקף למעשה בחיסורים של יו"ד, ואינו מתבטא, כמעט, בחיסורים של וי"ו, אל"ף או ה"א. והרי הדגמה מפורטת:

השאני (ה מ ס, בראשית ג, יג: השיאני); תטיב (ב⁵³ ה ז₁ צ₁ שם ד, ז: תיטיב); הגמיאני (ב⁵⁴ ד כ ל ס ע, שם כד, ז: הגמיאני), ובחיסור של שתי היו"דין הגמיאני (א

51. למשל, אתה מוצא גם דרבה וגם דרבה ככתיב של dəḥba (=מכה). במיוחד משגירים סופרים את הכתיב בה"א במילים ערביות שיש כמותן בעברית, כגון מדינה mdina (=עיר) וכיו"ב.
52. איש לא העיר על קיום תופעה זו עד כה, שכן, כנראה, היא לא נודעה לעת הזאת מחוץ לכתיב שכתיב-היד של ל"ל.
53. יושם נא לב שכי"ב, הדבק בדרך כלל בכתיב המסורה, מרחיק לכת יותר מנה"מ בהקשר זה. דרך אגב, בהיקרות השנייה בפסוק אפשר שיש ב"ב תיקון לתיטיב.
54. גם כאן ב מחסר יותר מכתיב נה"מ.

ה ז₁ נ; הלעטני (א ז₁ פ, שם כה, ל: הלעיטני); תרד (ד ח, שם כז, מ: תריד); להבאשני (כ, שם לד, ל: להבאישני); כפי (פ, שם מה, יא: כי פי); באתן (ס, שם מט, כד: באיתן); הליכי (א ד ז₁ ח כ ל נ ס, שמות ב, ט: היליכי), ובחיסור של שתי היורדין הלכי (ה⁵⁶); בלהטהם (כ, שם ז, יא: בלהטיהם); אפלות⁵⁷ (א ה ז₁ מ נ צ₂, שם ט, לב: אפילת); תופני (ה, ⁵⁸ ויקרא ו, יד: תפני), בכ"י פ: תפני; ⁵⁹ והשאו (ז₁⁶⁰ כ נ ע, שם כב, טז: והשיאו); בן (ז₁ ח כ ל נ, שם כז, יב: בן); ובן (א ד ז₁ ח כ נ ס, דברים א, טז: ובין); פגרכם (מ, במדבר יד, כט: פגריכם); פקודכם⁶¹ (א ז₁ מ נ, שם שם: פקדיכם); הנא (מ, שם ל, ו: הניא); ענתה (א ז₁ נ פ, שם כא, יד: עניתה); תשך (ל, שם כג, כ: תשיך); חלו (ט מ ס ע, שם לג, יא: חילו).

חיסור יו"ד מצוי ביותר במילה עיני, הנכתבת ללא היור"ד הראשונה במיוחד בכ"י ח: ענים (ז₁ ח מ, בראשית כ, טז; ח, שם לח, יד ושם מט, יב); בענים (ח, שם לח, כא); לענים (ח כ, במדבר י, לא); עניו (ח, ויקרא יד, ט: עיניו); בענינו (ה נ, במדבר יג, לג), ויש שהחסירו במקום זה את היור"ד השנייה: בעיננו (ז₁ ח כ ל ע ש). לעומת זאת, משלח (ז₁ מ צ₂, שמות ח, יז) במקום משליח נראה שגגת העתקה. בפסוק נמצאות גם מְשַׁלַּח וגם מְשַׁלִּיחַ; וכאן אפשר שבאה בשלושת כתבי-היד המילה הראשונה במקום השנייה.

החסרות של וי"ו, אל"ף וה"א נדירות הן ביותר: פעור (ז₁ דברים ג, כט: פְּעוֹר); המלכה (ד ח ל, ⁶² בראשית לג, יד: המלאכה); ותקרנה (ט, ויקרא י, יט: ותקראנה); וקצות (מ, דברים כה, יב: וקצתה).

לפשר התופעה

18. התופעה מיוצגת כמעט בכל כתבי-היד במידה זו או זו אך יש כמה מהם, כגון ח, שחיסרו היור"ד מרובה בהם יותר. וברור שמדובר בתופעה שולית מבחינת הכמות. לטעמי, אין לפתור פתרון אחד את כל הכתיבים החסרים. אפשר שחלקם הם השמטות פרי רישול של מעתיקים. גם זעירותה של היור"ד בכתיבה הקורסבית, בייחוד בכמה כתבי-יד, עשויה לגרור את הטמעתה באותיות שכנות מבלי שתובחן כלל. ואולם אין מניעה להניח גם "חיקויים" ותיקוני יתר בהשפעת כתיב המקרא. ב

55. הנקודה על הפ"א מציינת את הגייתה הרפה (ראה להלן, §24).
56. ושמה נדבקה היור"ד שאחרי הלמ"ד לכ"ף, ובגלל זה היא אינה נראית?
57. יושם נא לב, היור"ד מוחסרת וי"ו מוספת (ראה לעיל, ראשית סיפני זה).
58. כלום מנוקד ביה: תופני?
59. לניקוד התיי"ו בחולם ראה להלן, §25, 31.
60. ב"ז₁: והישאו?
61. היור"ד מוחסרת והווי"ו מוספת (ראה לעיל, הערה 57).
62. כבר הערנו במקום אחר (בראשית, §5, עמ' 54) על דמיון בין שלושת כה"י הללו; במידה רבה גם ס דומה לשלושתם. הם תלויים כנראה במקור אחד.

המסוגנן והדבק בנוסח המסורה בכל הנוגע לכתיב החסר⁶³ מרחיק לכת לעתים רחוקות יותר מן המקרא.⁶⁴ בין כך ובין כך תופעה משנית לפנינו.

ד. חילופי אמות קריאה

19. בפרשת הכתיב ראוי להעיר על הנטייה לחילופים של אמות קריאה המזדמנים לעתים רחוקות. יותר מכול מצויים חילופי אל"ף וה"א⁶⁵ המציינות a סופית:⁶⁶
 אל"ף < ה"א : תשא⁶⁷ < תשה (ע, בראשית יח, כד); וישא < וישה (ס, שם מ,
 כ); אשא < אשה (מ ש, דברים לב, מ); אנא < אנה (ה, בראשית נ, יז); קנא <
 קנה (א ה מ, שמות כ, ד; א מ, דברים ד, כד); לזרא < לזרה (א ה ז ט כ ע,⁶⁹
 במדבר יא, כ); והפלא < והפלה (ה, דברים כח, נט); בא < בה (ש, שמות יח, טז).
 ה"א < אל"ף : לעדה < לעדא (ל, בראשית כא, ל); נקרא < נקרה (ה ח, ח,⁷⁰
 שמות ג, יח); מסה < מסא (ד, שם יז, ז); אנה < אנא (ל, שם כא, יג); תשמטנה <
 תשמטנא (ס, שם כג, יא); גרה < גרא (ח כ, שם ל, יג); ונמצה < ונמצא (ד ח ל נ
 פ, ויקרא א, טו); מוקדה < מוקדא (ע יד ראשונה,⁷¹ שם ו, ב); צבה < צבא (ז² ל
 נ, במדבר ה, כא); לזענה < לזעוא (א ז²,⁷³ דברים כח, כה).

20. חילופים של אמות קריאה המציינות חיריק, צירי וסגול - הנהגות כולן, כאמור, i
 - מצויים במידה פחותה ביותר.⁷⁴ ואלה הדוגמות שמצאתי:
 ה"א < יו"ד : מה < מי (פ, בראשית כ, ט); הסנה < הסני (ס, שמות ג, ב);
 מקרה < מקרי (ס, דברים כג, י).

63. ראה לעיל, §5.

64. ראה לעיל, הערות 53-54.

65. בכתיבה קורטיבית קשה ההבחנה בין אל"ף וה"א ויהיו כל אחת מהן כמיוחד בסופי תיבות כמעט שאינו בגדר אפשר; שתיהן נכתבות בצורת קו מרוסק היורד מלמעלה למטה. בשל כך רוב הדוגמות המסופקות אינן נכללות כאן. הבאנו רק תיבות שהה"א והאל"ף מובחנות ללא ספק והערנו כאן וכאן על כמה דוגמות מסופקות.

66. השווה בהט, המרכיב, §61ג, עמ' קיז-קית.

67. הצורה שמימין לחץ היא גרסת נה"מ.

68. ושם קנא בכ"י מ; גם ז, נ - קנה?

69. קשה לקבוע בכה"י מ נ ס אם כתבו לזרא או לזרה (ראה הערה 65 לעיל).

70. גם כ"י כ גורס נקרה?

71. כתב תחילה מוקדא ויד שנייה(?) הסבה את האל"ף לה"א.

72. גם כה"י מ ס גורסים צבא?

73. כלום גם כה"י ח ט מקיימים לזעוא?

74. השווה בהט, המרכיב, §61ב, עמ' קיז.

75. גם פ, המקפיד בדרך כלל על כתיב המסורה (ראה לעיל, §5), אינו נקי מסטיות ממנו.

יו"ד < ה"א : תְּשִׁי < תשה (מ⁷⁶ נ, שם לב, יח); מְדוּי < מדוה (א ה ז ט כ מ נ פ צ, שם ז, טו). החילוף מאשי < מאשה (ט מ, ויקרא ו, י) הוא שיבוש, שכן מדובר במילה מְאָשִׁי שאין הכתיב בה"א עשוי לה. מעתיקי כתבי-היד ט מ (או) מישוהו שקדם להם) קראו בטעות את הכתיב הלא מנוקד ביו"ד מאשי: מְאָשִׁי, וגלגלוהו לכתיב בה"א.

ה"א < אל"ף : הַקְרָה < הקרא (א ה ז ט נ, בראשית כד, יב); וְנִקְהָ < ונקא (ז, במדבר יד, יח); פְּנֻשָּׁה < כנשא (מ, שמות כב, כד); תְּשָׁה < תשא (ט מ, דברים כד, י); הַנְּשָׂה < הנשא⁸⁰ (ד, בראשית לב, לג); פָּרָה < פרא (ה ע, דברים כב, כד).

אל"ף < ה"א : המקנא < המקנה (ז ט כ ל, במדבר יא, כט); וסָבָא < וסובה (ה, דברים כא, כ); יִקְרָא < יקרה (א ה ז ט, שם כב, ו).

אל"ף < יו"ד : ותקראנה < ותקרינה (ס, ויקרא י, יט).

21. כתיבים נדירים בנה"מ המביעים שורק-קיבוץ או חולם הומרו, לעתים, בכתיבים נפוצים יותר ושקופים דיים: יקרה < יקרחו (ד ה ח ט ל פ צ, ש, ויקרא כא, ה); וכן עילה < עירו (ב ה ח ס, בראשית מט, יא); סוטה < סותו (ב, ⁸¹ שם שם); עשו < עשה (א ה ז ט נ פ, ⁸² שם לא, כח).

22. כל החילופים שנתפרטו ב-§§19-21 ידועים מן הספרות העברית ובייחוד מן הספרות שלאחר המקרא. אך הם עשויים כולם להסתייע מן המבטא המקומי ומוזהות ההגייה של תנועות, למשל החילוף מה < מי מעוגן בזהות ההגייה של סגול וחיריק (מָה/מִי) כ-ו. בדרגמות האחרונות שבהן הומרה ה"א בווי"ו (§21) נדחה הכתיב הנדיר והלא-שקוף מפני התדיר והשקוף.

ה. הניקוד

כתבי-יד ב

23. השימוש בניקוד מצומצם הוא ביותר ברוב כתבי-היד של ל"ל. רק שני כתבי-יד מרבים, כאמור, לנקד מילים בתוך הד"ה של פסוקי המקרא. פעמים שמנקדים אות אחת בלבד ופעמים מילה שלמה; הדברים אמורים בעיקר בכ"י ב.

76. ב"מ תשא?

77. נראה כאילו כתוב בכ"י נ: תשאה.

78. גם ס - הקרא?

79. גרסת נ אינה ברורה: ויקא? ויקנ? ויגא?

80. ומצאנו גם הנשיה במילוי הכתיב (ראה לעיל, §10).

81. קטע הפסוק שבו נמצאת המילה סוטה מצוי רק בכ"י ב.

82. כה"י א ז ט פ מנקדים עשה.

ניקודיו של ב תואמים בדרך כלל את כללי הניקוד הטברני (אבל אין הוא מציינ מעט דגשים). והרי הדגמה מקוצרת ביותר: ויכלו (בראשית ב, א); מָה (שם ד, י'); תַּחְתִּים (שם ו, טז); אָמְנָה (שם כ, יב); יִצְחָק (שם כא, ו); וַיִּבְרָךְ (שם כד, יא); וַעֲרִים (שם לב, ו); יִלְדוּ (שם נ, כג, מן המילים היחידות שהוטל בהן דגש); הָאֲבָנִים (שמות א, טז); תַּכְסּוּ (שם יב, ד); וְשָׁלְשִׁים (שם יד, ז); עֲזִי (שם טו, ב); הַלְפִידִם (שם כ, יד); זָר (שם כה, יא); פָּלִיל (שם כח, לא).⁸³ ברוב המכריע של המילים ניתן לראות שהכתיב החסר הוא שהוליד את הצורך בהוספת הניקוד. כן משמש ב"ב הצירי בניקודן של כמה מילים בתוך התרגום הערבי.⁸⁴

כתבִּיד פ

24. הנקודה העילית. סימן הניקוד העיקרי בכ"י פ הוא הנקודה העילית. בסימון מערכת התנועות היא משמשת לציין חולם (וחלופות ההגייה שלו), כפי שנראה בהמשך. במערכת העיצורים עיקר תפקידה - הן במילים העבריות שבר"ה, הן במילים הערביות שבתרגום - הוא לציין את המימוש הרפה של גימ"ל, כ"ף ופ"א לעומת מימושן הקשה: ג (g), כ (k או x), פ (f או p) לעומת ג (g), כ (k או x), פ (f או p).⁸⁵ כ (k), פ (p), כגון באכה (בראשית י, יט); נפלגה (שם שם, כה). ובערבית בענני - פתגמימי (שם ט, יד) f-təgmim-i; וירף - ורכא (שמות ד, כו) u-ṯxa. הנקודה העילית מבחינה גם בין צ (d)⁸⁶ ל־צ (ṣ), כגון הבית - צאר (שמות יב, ד) dar⁸⁷, לעומת כעופרת - כיף רצאץ (שמות טו, י') kif ṯ-ṯṣaṣ; אך היקרויותיה של צ הן מעטות מאוד (י, שלא כג' כ פ הרווחות למאות בעברית ובערבית. במקום אחד בתורה הנקודה העילית מציינת שי"ן שמאלית: ושכותי (שם לג, כב).⁸⁸

25. החולם. החולם מצוי ב"פ מאות פעמים כנגד חולם טברני, כגון עד (בראשית ח, כב); סכִּים (שמות כה, כ); ונקב (ויקרא כד, טז); מסכותם (במדבר לג, נב); אפרחים (דברים כב, ו).

ומצאנוהו כנגד קמץ קטן טברני: ויקם (בראשית כג, יז) ויקם; באשרי (שם ל, יג); באשרי; וימת (שמות ב, כג) וימת; עזי (שם טו, ג); עזי; בעזך (שם שם ז: בעזך); תחנם (דברים ז, ב: תחנם).⁸⁹

83. ראה לעיל, הערה 12.
84. תיאורו של הניקוד במילים הערביות בכתיב־היד של ל"ל יבוא במקום אחר.
85. גימ"ל הנהגית ž/z מסומנת ב"פ בנקודה תחתית (כמקובל גם בכתיב־יד אחרים): לֶפֶה = למטרִגמאן (שמות ד, טז) le-mṯṯzmaṇ - 'למִתורגמן'.
86. בין שמקורה צ (d) או פ (z) ובין שמקורה כ (d) שהפכה נחצית.
87. ראה בהערה שלפני זו.
88. בכתיב־יד אחרים נכתבה התיבה בסמ"ך: וסכותי. ראה להלן, §33.
89. לא נודמנה לי כל דוגמה של חולם כנגד חטף-קמץ בכ"י פ לתורה; למשל חמרים (שמות ה, טו) לא נוקדה, אך ב"ה חמרים (ראה להלן, §29).

ורוח ביותר ב־פ השימוש של חולם כנגד שורק־קיבוץ טברני, כגון התעו (בראשית כ, יג: התעו); ועבדה (שם כו, יד: ועבדה); שבע (שם כט, כו: שבע); צנמות (שם מא, כג: צנמות); מנחה (שם מט, טו: מנחה); אסרה (שמות ג, ג: אסרה); פדת (שם ח, יט: פדת); נכתה (שם ט, לא: נכתה); בתפים (שם טו, כ: בתפים); למקצעת (שם כו, כג: למקצעת); לצמיתת (ויקרא כה, כג: לצמיתת); פקדת (במדבר ג, לב: פקדת); להמם (דברים ב, טו: להמם); כמס (שם לב, לד: כמס). פעם אחת ויחידה בתורה מצאנו קיבוץ ילדו (בראשית ג, כג).

26. סימני ניקוד אחרים נדירים הם ביותר ב־פ: אַל נא (בראשית יט, יח); הַגְמֵל (שם כא, ח; נשתבש והטיל נקודה של סימן הרפה על גבי הגימ"ל⁹⁰); וַיִּבְרַךְ (שם כד, יא); הַכִּיחַ (שם כד, מד); ויעתר [...] ויעתר (שם כה, כא); חָלַק (שם כו, יא); נחשתי (שם ל, כו), ויקרא (שם מח, יד). מחוץ לבראשית מזדמנות דוגמות ספורות: גִּלּוּלֵיכֶם (ויקרא כו, ל); אָמֵן (דברים לב, כ: אָמֵן); רָק (שם לב, מז).

27. חלק קטן של הניקודים ב־פ מתגלות בהם סטיות מן הניקוד הטברני (אף כאן רוב הדוגמות הן מספר בראשית). חיריק במקום צירי או סגול: אַל עניף (בראשית טז, יא: יא); ישמעאל (שם יז, כ); פֶּן (שם כו, ה); מקנה קנינו (שם לא, יח), אחטנה (שם לא, לט: אחטנה); תִּוְרַשׁ (שם מה, יא: תִּוְרַשׁ). חיריק במקום שווא: קָנָה אתנו (שם מז, יט: קָנָה). צירי במקום סגול: והאִפָּה (שם מ, א). חילופי פתח וקמץ: וַיִּגְמַל (שם כא, ח); מָרַת (שם כו, לה); וְכָלָה (שם מא, ל: וְכָלָה); תִּוְרַשׁ (שם מה, יא); תזכר (שמות לד, יט); דָּבָר (דברים לב, מז).

במקום אחד מצאנו פתח במקום שווא: וַיִּירָאוּ (שם מג, יח: וַיִּירָאוּ). אין מקום להניח מימוש של השווא הנע כ־a במרוקו; לטעמי מדובר בשיבוש שנשתבש מעתיק פ.

הניקוד בכתב־יד אחרים

28. מחוץ לכתב־היד ב פ השימוש בניקוד הוא נדיר ביותר. רק לעתים רחוקות מזדמנות בכתב־יד אחרים מילים שנוקדו חלקית או ניקוד מלא. בכל התורה מצאנו בכ"י א כשלושים תיבות (ועוד כעשר מילים בערבית) שנוקדה בהן אות אחת או יותר; גם בכ"י ש מצוי למדי השימוש בחולם. בכתב־היד האחרים מספר הדוגמות מצומצם עוד יותר וברובם אתה מוצא הרבה פחות מ־10 תיבות עבריות (ועוד מילה אחת או שתיים בערבית) שנוקדו חלקי. אף כאן אפשר לראות שהכתיב החסר

90. סדירות השימוש בנקודה העילית ב־פ לציון איכותם של העיצורים ג כ פ (צ) ולציון החולם היא גבוהה ביותר, אך אינה נעדרת שיבושים ותמיהות (רובם ככולם בספר בראשית), כגון העיט (בראשית טו, יא); סמל (דברים ב, טז), ואפשר שמדובר בכתמים על גבי הטי"ת והמ"ם. אם מדובר בנקודה אותנטית, כוונתה לא נתחזרה לי.

הוא שהוליד את הצורך בניקוד ברוב התיבות, כפי שקרה בכתב־היד ב פ. ברוב התיבות הניקוד המוסף תואם את הניקוד הטברני ורק לעתים יש סטיות ממנו המסגירות את ההגייה המקומית שבפי המעתיק־המגדל.

29. מצוי ביותר החולם (יותר ממחצית מן המילים המנוקדות עיקר ניקודן הוא הטלת החולם מעל לאות המתאימה). ברוב המכריע של הדוגמות כתיבן של המילים חסר וי"ו. במרב ההיקריות משמש החולם כשימושו בניקוד הטברני של המקרא: ותתם (א, בראשית מז, יח); גאה (א, שמות טו, א); ברעה (א, שם לב, יז); אשם (א, ויקרא ה, יט); וישטם (ה, בראשית כח, ו); אלהים (ה, שם לא, ט; ה ה, שם לה, ה; ל, שמות ח, טו); נבל (ש, שם יח, יח); וכתבת (ה, ויקרא יט, כח); עצמר (ש, שם כג, י); ונקב (ש, שם כד, טז); בשש (ה, שמות לב, א); וקצתה (ה, דברים כה, יב); אשדת (א, דברים ג, י); עשה (א ז₁, בראשית לא, כח); מרק (ה ז₂ ט כ, ויקרא כו, לו); פרה (ז₂, דברים כט, טז); לקח (ז₂ ט, שם לא, כו); תפקד (כ, במדבר ג, י); שור (צ₂, בראשית מט, ו); ובתהו (ט, דברים לב, י); עזב (מ, שמות כט, כ); בהן (מ, שם כט, כ).

ומצאנוהו גם כנגד קמץ קטן וחטף־קמץ טברני: מר דרור (ה פ, שמות ל, כג: מר דרור); חמרים (ה, במדבר יא, לב).

וכן מצינו חולם כנגד שורק־קיבוץ טברני: ואחזת (ש, בראשית כו, כו: ואחזת); וילם (ח, שמות טז, כו: וירם); וינעו (א, שמות כ, יד: וינעו); ואקץ (א, ויקרא כ, כג: ואקץ); פרע (א, שמות לב, כה: פרע); מראתו (ה פ ש, ויקרא א, טז: מראתו); מרבכת (ז₂, ויקרא ו, יד: מרבכת); שתם (ז₂ ט, במדבר כד, ג: שתם); הקבה (ל, שם כה, ח: הקבה).

30. סימני ניקוד אחרים נדירים ביותר בכתב־היד האחרים. חיריק, צירי וסגול (כמעט כולם הוטלו במקום שהכתיב חסר יו"ד): אנה (א, שמות כא, יג); נפתלתי (ד, בראשית כח, ח); וחשב (א, ויקרא כה, נ); גדרות (ה, במדבר לב, טז); אלון (א, בראשית יב, ז); מגן (א, שם יד, ו); בכבדות (ג, שמות יד, כה); אַמון (א, דברים לב, יט); יַעלם (צ₁, שם כח, סא); פרה (א, שם כט, טז).

ויש כאן וכאן חילופים בין התנועות הנ"ל. צירי במקום סגול: תשה (א ז₂, דברים כ, י: תשה); ויעתר (ל, בראשית כה, כא: ויעתר); מרי (ד, במדבר יז, כח: מרי). חיריק במקום צירי/סגול: זר (א, שמות כה, יא: זר); מצבה (ד, בראשית כח, יח: מצבה); מגין⁹¹ (מ, שם יד, כ: מגן); ויעתר (ח, שם כה, כא: ויעתר). ופעם אחת במקום שווא נע: רגלים (מ, שמות כג, יד: רגלים).

91. כאן יש ניקוד אף שיש כתיב מלא.

השימוש בפתח (ובקמץ) מצומצם גם הוא ביותר: וַיִּבְרַךְ (א, בראשית כד, יא); יַעֲלֶם (צ, דברים כח, סא); אָשֶׁם (כ, ויקרא ה, יט). הפתח בא על פי רוב במקום קמץ: שְׁלֵמָה (א, שמות כב, ח); רְגֵלִים (מ, שם כג, יד; רְגֵלִים); הַפְּרֹזִי (ה, דברים ג, ה); וַיַּעֲתֵר (ל, בראשית כה, כא; וַיַּעֲתֵר); דִּבְרֵי בָא (מ, שמות יח, טז); ועשת⁹² (מ, דברים כא, יב); גָּאָה (א, שמות טו, א). במקום אחד בא הפתח במקום חטף-פתח: יַצְחָק (ד, בראשית כא, ו; יצחק).

הערות לסטיות מן הניקוד הטברני

31. הוא שאמרנו, הניקוד בא למעשה בתיבות שכתבן חסר; כמעט לא נמצא חולם במקום שיש וי"ו וחיריק במקום שיש יו"ד. ברוב הדוגמות הניקוד הוא טברני סדיר אך גם ב"פ וגם בכתב-היד האחרים מצינו סטיות מן הניקוד הטברני. החולם משמש גם כנגד קמץ קטן, חטף-קמץ ושורק-קיבוץ; לפי שהגיית כולן היא u (o בשכנות לעיצור נחצי) ננקדות כולן בסימן אחד. מפתיע, כמובן, השימוש בסימן החולם דווקא - ולא בשורק-קיבוץ - לציון u. ואולם הדבר עשוי להפתיע רק את מי שמבחיין בהגייה בין u ל-o. מי שהגיית התנועות הללו נתלכדה בפיו למימוש אחד, כל אחד מן הסימנים מתאים לו להבעת איכות זו. החולם הוא הפשוט בסימנים, משום שהוא מצריך נקודה עילית אחת בלבד. וכך גם כאשר להגיית התנועות חיריק, צירי, סגול, חטף-סגול ושוא, כולן מתממשות i e בשכנות להגה נחצי) ומכאן ההמרות ביניהן. ואף כאן נזקקים יותר לסימן הפשוט מכולם - החיריק, נקודה תחתית אחת בלבד. גם חילופי פתח וקמץ הוהים בהגייתם אינם מפתיעים, ואף כאן נזקקים לסימן הפשוט יותר - הפתח. נעיר שחזן ואלקיים העמידו על הנטייה לחרוז צירי/סגול בחיריק או בשוא ושורק-קיבוץ בחולם.⁹³

ו. חילופי עיצורים

32. ברוב כתב-היד של ל"ל כתיב העיצורים העבריים בפסוקי המקרא הוא יציב בדרך כלל. ואולם העיון בכלל החומר לתורה מעלה סטיות לא מעטות. מתגלה המרה של אותיות אחדות באותיות אחרות כנהוג הרווח ביותר במילים ערביות. בזה יש ביטוי לשינויים הפונטיים שחלו בהגייה המקומית של העברית. החילופים מלמדים על קווים אופייניים למסורת מרוקו בכלל ועל קווי ייחוד במסורת יהודי מפנאס. רוב הסטיות כרוכות בעיצורים השורקים ומיעוטן בעיצורים אחרים.

92. ברור שהכתיב חסר ה"א - ועשת במקום ועשתה - הוא שגרר את הוספת הניקוד.

93. ראה חזן, רובדי לשון, עמ' 25 והנ"ל, חריזה, עמ' 79 (חריזת צירי וסגול בשוא מובאת רק אצלו, שם, עמ' 79-81), וכן אלקיים, פיוט, עמ' 106-107.

חילופים בשורקים⁹⁴

33. סמ"ך < שי"ן⁹⁵: הסכלת < השכלת (ה, בראשית לא, כח); מִסְוָה < מְשֻׁוּה (ה, שמות לד, לג); מְסִיג < מְשִׁיג (ה, דברים כו, יז); וְנִשְׁחַתְּם < וְנִשְׁחַתְּם (ח, שם כח, טג); סְפֹת < שְׁפֹת (ח, שם כט, יח); כְּמוֹשׁ (ד ח ל ס, ⁹⁶ שם לב, לד).

שי"ן < סמ"ך: התעשקו < התעסקו (ג, בראשית כו, כ); עֲשֵׂרָה < עֲסֵרָה (ג, שם לא, ז); שְׁפִיפֹן⁹⁷ < סְפִיפֹן (ג, שם מט, יז); נוֹשְׁבַת < נוֹסְבַת⁹⁸? (ה, שמות טז, לג); וּבַחְרוּשָׁת < וּבַחְרוּסָת⁹⁹ (ד, שם לא, ה); וּשְׁסַע < וּסְסַע (ל, ויקרא א, יז); שְׂרֹעַ < שְׂרֹעַ (ש, שם כב, כג); הַשְׁסֹעָה < הַסְסֹעָה (ח, דברים יד, ז); נִתְפַּשֶׁה < נִתְפַּסֶּה (ל ס, במדבר ה, יג); וְהַשְׁכֹּתִי < וְהַסְכֹּתִי (ח, שם יז, כ); וְשִׁכֹּתִי < וְסִכֹּתִי (א ה ז ג, שמות לג, כב); הַחֲלֵמִישׁ < הַחֲלָמִיס (ס, דברים ח, טו); תִּקְדֵּשׁ < תִּקְדָּס (ל, שם כב, ט); בְּשִׁרִירוֹת < פְּסִרִירוֹת¹⁰⁰ (ח ל ס, שם כט, יח).

צד"י < סמ"ך: וּפְצַל < וּפְסַל (ח, בראשית ל, לו); אֲצִיגָה < אֲסִיגָה (ג, שם לג, ה).

צד"י < שי"ן: לְפַצְעִי < לְפַשְׁעִי (ח ל, שם ד, כג); פַּצַּע < פִּשְׁעַע (ג, שמות כא, כה); פַּצְעוּ < פִּשְׁעוּ (מ, דברים כג, ב); לְצַחֵק < לְשַׁחֵק (ט כ מ, בראשית לט, יד); וְצִים < וְשִׁים (ל, במדבר כד, כד); תּוֹצְאוֹתָיו < תּוֹשְׁאוֹתָיו (ז, ביד הראשונה,¹⁰¹ שם לד, ד).

שי"ן < צד"י: הַמְקוֹשְׁרוֹת < הַמְקוֹצְרוֹת (ד ח ל ס, בראשית ל, מא); וְאֲשַׁחֵט < וְאֲצַחֵט (ש, שם מ, יא); קָשׁ < קֶץ (ס, שמות ה, יב); לְמוֹקֵשׁ < לְמוֹקֵץ (ד ח ל, שם י, ז); עֲנוּשׁ יַעֲנֵשׁ < עֲנוּץ יַעֲנֵץ (ד, שם כא, כב); תִּשְׁבֵּץ < תִּצְבֵּץ (ל, שם כח, ד); מִשְׁבְּצוֹת < מִצְבְּצוֹת¹⁰² (ל, שם כח, יא); וְשִׁבְצַת < וְצִבְצַת (ח ל, שם שם לט); יִשְׁיַג < יִצְיַג (ה, ויקרא כו, ה).

34. לדידי, אין משמעות לעובדה שחלק מן החילופים ידועים גם מן הספרות העברית הקדומה והמאוחרת (כגון התעשקו/התעסקו, לצחק/לשחק, הסכלת/

94. השווה בהט, המרכיב, § 32-37, עמ' קב-קה, וראה גם אלקיים, פיוט, עמ' 104-105, חזן, רובדי לשון, עמ' 25-26 והנ"ל, חריזה, עמ' 81-82.

95. אני כורך את שי"ן ושי"ן ביחד, שכן אין לאבחנה ביניהן משמעות במסורת של רוב הקהילות במרוקו (ומפנאס בכלל זה).

96. ראה לעיל, הערה 62.

97. ראה לעיל, הערה 95.

98. אפשר שהגרסה היא נוֹשְׁבַת (ראה לעיל, § 13, ס"ק ד).

99. ובחרוסית?

100. לחילוף ב < פ במילה זו ראה להלן, § 42.

101. ותוקן (ביד שנייה?) לתוצאותיו.

102. בצילום שבידי הגרסה נראית מצבוצות בווי"ו אחרי בי"ת.

השכלת, שכותי/סכותי). רקעם של כל החילופים המתוארים לעיל (§33) הוא במבטא המקומי: זהות ההגייה של סמ"ך/שי"ן, שי"ן וצד"י ברוב אזורי מרוקו ובכלל זה במפנאס. כולם נהגים s או § כתנאים מסוימים. התיבה פֶּצֶע, למשל, נהגית גם pisař וגם piřař, וכך מַסִּיג massiř וגם mařsiř, עֶנוּשׁ fanuř וגם fanuř. רוב המילים שהובאו לעיל נהגו בפי מסרנים בני מפנאס במימוש הנחצי ומיעוטם במימוש הלא־נחצי. וכבר העמידו חזן ואלקיים על חילופי השורקים בחריזה של פייטנים בני מרוקו ובכללם רבי דוד חסין איש מפנאס; ומחוץ לחריזה עלו נתונים כאלה בבירוריו המקיפים של בהט.¹⁰³ כאן נוסף מִמְד חשוב - שיבוצם של הכתיבים הסוטים מן הכתיב ההיסטורי גם בטקסט מן המקרא.

35. מפתיע ביותר הוא זימונם של כתיבים המשקפים מעתק של השורק הקולי z ל-s ול-ř. הדבר מתבטא בשתי מילים: וְכוּמָז < וכומש (ח, שמות לה, כב); מְזַמְרַת < משמרת (כ, בראשית מג, יט). אם אמנם אין כאן אשגרה ומשוגת העתקה אלא עדות להגייה בפועל, נראה שמדובר במימוש אישי של מעתיקים. הראשון הגה vi-xumas במקום vi-xumaz והשני missimřat במקום mizzimřat. האם לפנינו תוצאה של תהליך מְבַדֵּל (דיסמילטורי) של הקוליות בשני העיצורים הסמוכים מ"ם וזי"ן? על כל פנים, מסרנים בני מפנאס לא מימשו בפניי אלא את הביצוע המקורי בזי"ן.¹⁰⁴

36. וראוי להעיר על חילוף מעניין נוסף בין השורקים במילה עברית - לא מן המקרא - בכ"י ש. ידועה ביותר ההערה הרווחת בל"ל "ויש לועזים", הבאה להציע חלופת תרגום (על פי רוב חלופה שנהגה בשרחים המהלכים בעל־פה דורות הרבה),¹⁰⁵ למשל: "יושב אהלים - גאליש פלכבייין וי"ל פצלאוואת" (א, בראשית כב, כז) - ראשי התיבות וי"ל שבכ"י א ובכ"י אחרים מפורשים ב־ד מ ש "ויש לועזים". אבל ש עצמו גורס בהרבה מקומות "ויש לועזים" בגימ"ל בנקודה תחתית (כך בראשית לא, כט [אבל בפסוק לט "ויש לועזים"]; ויקרא יט, כ; כג, מ; במדבר יא, ח; דברים ח, ד; יב, טו; יד, א). כתיב זה מקורו במילים ערביות; מלכתחילה ה־ג נועדה לתעתק את ג (ǧ, ž) בנבדל מן ז שנועדה ל־; (z). אלא שברוב להגי היהודים במרוקו נתלכדו שני ההגיים להגייה אחת z (או ž בחלק קטן של הלהגים) או z ליד הגה נחצי. ועל כן אתה מוצא חילופים בין הכתיבים, כגון נַאֲרו (במדבר טז, ל) - חרוז (כך ברוב כה"י) אבל גם חַרְגו (ש), ושני הכתיבים מכוונים להגייה ḥarřu; נביאך (שמות ז, א) - מטרומאניך (ז, נ), מטרגמאניך (כ, ש), שתיהן מכוונות לקריאה

103. ראה ההפניות בהערה 94 לעיל.

104. בהט, המרכיב (41-40§§) מצביע על זרש < זיריז, בוא < בסא בכ"י המוני (2836 באוסף בן־צבי). איני יודע מה אפשר לבנות על כך.

105. ראה בראשר, מבוא ל"ל, 17§, עמ' 169 והנ"ל, מסירות, §§17-18, עמ' 62-63.

mfərzmanek. כ"י ש, המשגיר ביותר את הכתיב ג במילים ערביות, העבירו במקומות רבים גם אל העברית שבהערות - ויש לזעגים - אבל לא אל כתיבן של מילים מקראיות.

חילופי טי"ת ותי"ו

37. פה ופה מתגלות כמה דוגמות של המרת טי"ת בתי"ו או תי"ו בטי"ת: לחנוט < לחנות (נ, בראשית נ, ב); משפט < משפת (ח, דברים כא, כב); ושרט < ושרת (ח ס, ויקרא יט, כח); ולהפך נכאת < נכאט (ד ס, בראשית לו, כה; ס, שם מג, ט); ופותר < ופותר¹⁰⁶ (ח, שם מ, ח); עתי < עטי (נ, ויקרא טז, כא).

מסרנים בני מפנאס קראו מילים אלו במקרא במימוש הנחצי: mispaṭ, la-ḥanuṭ, fiṭṭi, u-fuṭir, nixuṭ, viṣiṭi. ברור אפוא שיש מילים שהתי"ו נהגית בהן טי"ת t. זהות ההגייה עשויה להוביל לשינוי בכתיב: תי"ו < טי"ת, ובמקביל לתיקוני יתר טי"ת < תי"ו. בהט מצא שני שרשים שאולים מן העברית (והארמית) בערבית שנעתקה בהם התי"ו לטי"ת: טרוץ (> תרוץ), יטרשהא (=יתרץ + כינוי הנסתרת); ציציתץ (> ציציתץ).¹⁰⁷ אלקיים הצביע על חריזה של טי"ת ותי"ו בשיריהם של רבי דוד חסין (איש מפנאס) ורבי דוד אלקיים (איש אסווריא היא מוגדור).¹⁰⁸ הוא אף הרחיק לכת וקבע "נראה שלא נתקיימה הבחנה בהגיית עיצורים מכתשיים אלה". מוטב לומר שטשטוש ההבחנה נתרשח במילים מסוימות, וזה הכשיר את הרחבת החריזה לכל המילים. שכן מסורת ההגייה ברוב הקהילות - וגם במפנאס - מצביעה על חילופים במילים לא מעטות, אך אין לדבר על מעתק כולל של תי"ו לטי"ת או של טי"ת לתי"ו.

חילופי קו"ף וכו"ף

38. חילוף בין הגה פשוט להגה נחצי מזדמן גם בין קו"ף לכ"ף: קשית < קשית (ס, דברים לב, ט). דוגמה הפוכה נזדמנה לי בתוך הערה עברית שנשתלבה בד"ה "רואה את כל מאומה" (בראשית לט, כב): "[...] אבל הנראה כפשוטו שהדברים

106. אף שכתב-היד מטושטש כאן, נראה שאין לפקפק בטיב הגרסה ב-ח.

107. בהט, המרכיב, 388, עמ' קו.

108. אלקיים, פיוט, עמ' 105. אבל לא ציין אפילו דוגמה אחת. בשיחת טלפון (בסוף חודש טבת תשנ"ד) מסר לי, בטובו, כמה דוגמות משיריהם של שני המשוררים (הניקוד המובא במילים הוא על פי קריאתו של אלקיים; מב"א). אצל ר"ד חסין: הַתָּה, עֲלָתָה, רָאָתָה (בשיר "אזכור מעללי אל", תהילה לדוד, קאזאבלנקה תרצ"א, דף לד ע"ב), ואצל רבי דוד אלקיים מתחרוות המילים נָטַר, מָטַר, חָתַר (בשיר "דר מרום", שירי דודים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 207-210) וכן כְּמָטַר, כְּעָתַר, חָתַר, עָטַר (בשיר "אבוא בית אל", שם, עמ' 240-243). אני מודה ביותר לידירי ד"ר אלקיים על הנתונים שהעמיד לרשותי. הנוהג הזה ידוע לי גם מכתבתם של משוררים אחרים, ואכמ"ל.

שנותן בידיו לא היה מפקח עליהם [...]. זה הנוסח בכ"י א; בכל כתבי־היד האחרים נכתבה המילה מפקח בקו"ף זולתי כ"י ל הגורס מפכת. אולי לא מיותר לשוב ולהעיר שבני מפנאס הוגים את הקו"ף כסותם סדקי (אל"ף), נחצי ולא נחצי, כגון קִדֶש ¹⁰⁹odış? או ¹⁰⁹judis. רק בקריאה המוקפדת של השרח מממשים את הקו"ף כעיצור ענבלי: qodiş. ויש קהילות שהגיית הקו"ף נודתה בהן עם הגיית הכ"ף, שתיהן נהגות כעיצור חכי: k.¹¹⁰ האם עלינו להניח שרקע שני החילופים הנ"ל הוא בלהג כזה, או שמא מדובר בשינויים מבודדים שנתרחשו בפי בן מפנאס; מי שהגה kaşita בש"י נחצית מימש גם את הכ"ף כנחצית (k=q): qaşita, ולעומת זאת במילה מִפְּקַח mifaqqiyah המ"ם והפ"א הלא־נחציות גררו מימוש לא נחצי של הקו"ף: mifakkiyah? בהט מצא דוגמה אחת שבה נעתקה קו"ף לכ"ף בכתב־היד ההמוני (ספריית מכון בן־צבי 2836): מכטריג (מכטרוג) במקום מקטריג;¹¹¹ ברור שאין בכוח דוגמה זו להתיר את הספק שהעלינו.

כתיב קו"ף במקום אל"ף

39. בשני מקומות מזדמן בכ"י נ כתיב של קו"ף במקום אל"ף בתוך פסוק עברי. במקום וַיֵּאָהֵל מצינו ויקהל (בראשית יג, יב); במקום אחר נכתב במקום לְלֵאָת (תכלת) - ללקות (שמות כו, ד); ומחק (הסופר הראשון?) את הד"ה ללקות וכתב על גבי השורה לולאת. הרקע לכתיב זה הוא ברור, שכן הקו"ף נהגית במפנאס, כאמור, אל"ף. יש כאן אפוא תיקון יתר בפי מי ששני העיצורים נהגים אצלו בדרך אחת. דבר זה עשוי לקרות במיוחד אצל מעתיק כסופר נ, שהוא ללא ספק בן השכבה העממית. ואכן, כבר היטיב בהט לציין שכתוב זה, שאינו מצוי בכתב־יד של מעתיקים מלומדים, מצוי אצל המעתיק ההמוני של שני כתבי־היד 2836, 2837 שבספריית מכון בן־צבי, כגון דודקים במקום דודאים, טומקה במקום טומאה, ליקה במקום לֵאָה, שקול במקום שאול.¹¹² נעיר שבמקום אחד משתקפת הגיית מפנאס בתוך התרגום הערבי: בעמלק (שמות ז, טז) - כל כתב־היד גורסים את מילת התרגום פעמלק, אך ס - פעמלא f-ṣamale? במימוש של הקו"ף כאל"ף.

חילופים בגרונים?

40. בארבעה מקומות בל"ל לתורה נקרו בדרכי תיבות המשקפות חילופים בתוך הסדקים והלועזיים א ה ח ע. ואלה הם:
כמטהוי (ד, בראשית כ, טז) במקום כמטחוי. אין כל בסיס להניח שמדובר בחילוף

109. המימוש הנחצי של האל"ף ושל השי"ן גורר את הביצוע o של התולם.

110. כך בתאפילאלת, באודה ובקהילות נוספות.

111. בהט, המרכיב, 29§, עמ' קא.

112. בהט, המרכיב, 28§, עמ' ק-קא.

פונטי; נראה שהדמיון הגרפי בין ה"א לחי"ת הטעה את מעתיק ד לכתוב ה"א במקום חי"ת במילה שאינה שגורה.

תחת הוֹחַל מצינו הוואל (ל, שם כד, כו). אף כאן עליו לומר שאין יסוד בהגייה המקומית לחילוף חי"ת באל"ף. אפשר שהעתקה מכתב-יד לא קריא ביותר (וכאלה רבים בכתיבה הקורסיבית של מרוקו ובכלל זה כמה מכתבי-היד של ל"ל) עשויה להמיר אות באות. ואפשר שבשל היסח דעת בלבד יצא קלקול כזה.

המילה התעו נכתבה התחו (ש, בראשית כ, יג) והמילה בפתע נכתבה בפתח (ט, במדבר ו, ט). אמת, בלהגים מסוימים של הערבית המוסלמית והיהודית במרוקו נוהג החילוף (או אפילו מעתק קבוע) של עי"ן < חי"ת (f < h). הוא ידוע, למשל, בלהג היהודי של מלאח תאפילאלת וכפרים סמוכים לו. לדוגמה: baḥ (במקום baḥ) - 'מְכַר', mtaḥ (במקום mtaf) - 'יְכוּשׁ', 'שָׁל' וכיו"ב. ואולם אין יסוד למעתק זה בלהג של יהודי מפנאס. אילו היה לו יסוד, דין היה שימצא את ביטויו בערבית עצמה המשתקפת בכתיב-היד ט ו-ש (ובאחרים); אבל לא מצאנוהו כלל. מסתבר שגם כאן מדובר במשוגגות העתקה (ראה להלן §45-48). מיותר להעיר שבהט לא העלה דוגמה ממיין זה מכתב-היד ההמוניים.

חילופים שרקעם בערבית

41. מ"ם < נו"ן: בשלוש מילים עבריות נכתבה נו"ן סופית במקום מ"ם סופית. ואלה ההקשרים שבהם נודמן החילוף: (הטבחים <) הטבחין - דבאחין (ג, בראשית לו, לו); (זועפים <) זועפין - מגיירין (ס, שם מ, ו); (בכתובים <) בכתובין¹¹³ - פלמכתובין (ל, במדבר יא, כו). ברור שאין לדבר על מעתק מ"ם לנו"ן בתוך העברית ואין לחשוב על שיקוע צורות מלשון חז"ל בהקשר זה. מסתבר בפשטות, שהמעתיקים נגררו אחרי המילה המתרגמת בערבית הנחתמת ב-in: d-dəbbaḥ-in, fa-l-məktub-in, mgiyir-in. ואולי מיותר לציין שבהט לא העלה דוגמות כאלה, שכן גרירות כשמן הן: הן תלויות הקשר ובתוכו מתרחש השינוי, פרי ההשפעה ההרדית של מילים שכנות ושוות מעמד.¹¹⁴ כאן הגרירה פורצת את גבולות הלשון האחת, שתי הלשונות שחתמות הריבוי שלהן קרובות צורה מושפעות זו מזו.

113. הנו"ן הסופית נראית כמו כ"ף סופית שגגה קצר משהו. אם כן, נשתכש המעתיק וצ"ל בכתובין.
114. אך יש גרירות החדלות להיות תלויות הקשר והופכות אנלוגיה קבועה. דוגמה יפה לכאן היא ההגייה סֶפֶרְדַּא spārad בפי יהודי תאפילאלת שבמרוקו ותלמסאן שבאלג'יריה בהשפעת הנורדפת הספרדית spāña (spanya), שגם היא שימשה בלשון (ראה מאמרי "המרכיב העברי בערבית של יהודי אלג'יריה" וכו', בתוך: ח' בן-שמאי [עורך], חקרי יֶבְרָא וְעֶרְבַּ מוּגֵשִׁים ליהושע בלאו, תל-אביב-ירושלים תשנ"ג, עמ' 148).

42. וכך ניתן להסביר גם את השינוי (באה <) באת - זאת (ד ה ל, בראשית כט, ט). צורת הנסתר בָּאָה הוסבה בכתב־היד שממנו הועתקו ד ח ל ל־באת. אתה מתפתה לחשוב שהמירו צורה מדקדוק המקרא בצורה מלשון חז"ל, ולא היא. נראה שהמעתיק נגרר אחרי המילה זאת zat שבתרגום הערבי, וגלגל ממנה באת במקום באה.

גרירה מן הערבית ניכרת במקום נוסף: (בשרירות <) פסרירות - פספואות/פספואות (ח/ל ס, דברים כט, יח). במקום בשרירות נכתב כאן פסרירות בהמרה של הבי"ת בפ"א והשי"ן בסמ"ך. השינוי השני תואם את חוקי ההגייה (או נוהגי ההגייה המקומיים) בעברית,¹¹⁵ השינוי הראשון נגרר מן המילה המתרגמת בערבית.¹¹⁶ ועוד דוגמה הנראית לי בבירור פרי השפעה של ההקשר בתרגום הערבי של הפסוק: שפה אחת ודברים אחדים - לגא וואחיד וראיי וואחיד (ב ומעין זה בכל כה"י האחרים, בכל הנוגע לתרגום הערבי, בראשית יא, א); בכה"י ד ח ל ס כתוב שפה אחד ודברים אחדים. אין מניעה להניח שוואחיד (וואחיד) לשון הזכר בתרגום הערבית של שפה אחת הוא שנגרר במקור של ארבעת כתב־היד הללו אל העברית שפה אחד בדל"ת במקום התי"ו.

43. ואין צריך לומר שהגרירות אינן בכיוון אחד בלבד. מצאנו, כצפוי, מקומות שהעברית היא שנגררה אל תוך מילת התרגום הערבית. כגון בכתובים - פלמכתובים (מ, במדבר יא, כו) במקום פלמכתובין כדין. בין הערבים (שמות כט, לט) מתורגם בל"ל באיין לגרובאיין; המילה השנייה היא מן השורש גר"ב (grb) הערבי; בשני כתב־יד - ס פ - נכנסה העי"ן העברית אל הערבית באיין לערובאיין. וכן חמש ידות - כמסא דלקרעאת (א ועוד 10 כ"י, בראשית מג, לד) xəmsa dəl-qəřfat או כמס/כמש קרעאת (א/ס) xəms qəřfat (=חמישה חלקים). חמש תורגמה כצפוי xəms ב־x ערבית (خمس); בכתב־יד אחד (פ) מצינו בתוך הערבית חמש קרעאת, חמש בחי"ת היא גרירה אחרי העברית.

44. ההשפעות ההרדיות של העברית והערבית בשל גרירות חורגות לעתים מתורת ההגה ונכנסות לתורת הצורות ולאוצר המילים. למשל יכעיסוהו (דברים לב, טז) מתורגם יחרוזה; זה הנוסח בכל כתב־היד (רק ח - חרוז), אבל ס גורס: יחרוהו. הכינוי הערבי נגרר אחרי הכינוי העברי: יוהו. ויתנצלו (שמות לג, ו) - א ועוד 10 כתב־יד גורסים כנוסח תרגום ופסכו u-fəřxu (=והסיח); ד ל - ופסדו (כנראה המרה מוטעית של כ"ף בדל"ת); ב־ס - ותפסכו. ההיזקקות לבניין תפעל הערבי נראית גרירה אחרי התפעל העברי (=ויתנצלו). ונשא אהרן (שם כח, לה) -

115. ראה לעיל, §§ 33-34.

116. וראה מה שכתב בהט, המרכיב, § 38, ו בסוף עמ' קו.

ויגפאר¹¹⁷ אהרן wīḡfar Aharūn, זהו הנוסח שנשמר ברוב כתבי-היד. אבל ב-ח ל ס נגרר הפועל המתרגם בערבית (גפ"ר ḡfr) אל הדר"ה העברי על ידי זימון מקבילו העברי (כפ"ר): וכפר אהרן במקום ונשא אהרן; וכן וראשו יהיה פרוע (ויקרא יג, מה) - וסעאר ראשו יכון מרבי (=ושער ראשו יהיה מגודל). זה הנוסח המשתקף בכל כתבי-היד, בהבדלים קלים (בכתיב). ב-ס נגררה המילה הראשונה של התרגום העברי אל הדר"ה העברי: ושעאר ראשו יהיה פרוע.

ז. משוגות וחילופים מדומים

45. בתוך אלפי המילים העבריות מפסוקי המקרא המשמשות ד"ה מזדמנים גם שינויים בכתיב שאינם מעידים על מהלך לשוני סדיר וטבעי, אלא כאלה שהם תוצאה של משוגות העתקה. חלקם נראים בעיני נדידות של כתיב, כלומר אמות קריאה או אותיות אחרות שזו ממקומן בתוך המילה, וחלקם הם המרות לא מובנות של עיצורים מסוימים בעיצורים אחרים, ועתים שנוחתות לתוך כתבי-היד המרות תמוהות ביותר של שרשים ומילים. נדגים את התופעות הללו.

נדידת כתיב

46. בכמה מילים ניתן לראות שאם קריאה נעתקה ממקומה במילה ונדדה למקום אחר כמקובל בכל כתבי-יד וגם בדפוסים; על פי רוב מדובר במשוגות מתוך היסח הדעת. והרי כמה דוגמות: ואלך (בראשית ד, ז) בכ"י ה בטעות: ואילך; איננו (שם לט, ט) ב-ד ה ס: איננו; גביעי (שם מד, ב) ב-ה: גיבעי; מריתם (במדבר כז, יד) ב-ע: מרתים; בעינו (ויקרא כ, א) ב-ל: ביענו; אישך < אשיך (ס, במדבר ה, יט); ומשאכם (דברים א, יב) מ כותב כתיב מלא יו"ד את התנועה האחרונה ומשאכים¹¹⁸ - מצורה כזאת יש להסביר את הכתיב ומשאכים (ד ח ל ס ש), היו"ד נדדה מאחרי הכ"ף שלפניה. וכך יש להבין גם נדידות של אותיות אחרות, כגון וענף (ויקרא כג, מ) ב-נ: ונעף; ונרועה (ח ל במדבר ה, כח) ב-ד: ונרועה; וכן ויתקעה (שמות י, ט) ב-נ: ויעתיקהו.

שגיאות כתיב אחרות

47. כאן וכאן אתה מוצא הוספה של אם קריאה או החסרה של אחרת ובלבולים בין יו"ד לווי"ו ושאר חילופים של אותיות דומות וכיוצא באלה משוגות, כגון משחיתם (בראשית ו, יג) ב-ז, נכתב בטעות: משחותם, היו"ד נתארכה לווי"ו, ב-ס נוספה יו"ד: משחיתים; וינחהו (שם כ, טו) ב-ד ע מצינו וינחהו, מן הסתם נתכוונו לכתוב

117. יש הבדלים קלים בין כתבי-היד בכתיב של מילה זו.

118. ראה לעיל, 10§.

ויניחיהו ביו"ד אחרי החי"ת וזו נתארכה לווי"ו, בגרסת ל - ויכחיהו - יש שני שיבושים בשל דמיון אותיות: כ"ף במקום נו"ן ווי"ו במקום יו"ד; ויתרצצו (שם כה, כב) ב"ז₁ נשכחה היו"ד; ותרצצו; להביאשני (שם לר, ל) ב"נ נוספה יו"ד מיותרת לפני אל"ף; להביאשני; נביאָף (שמות ז, א) כאן נוספה יו"ד על יו"ד לציון תנועת הסגול בכ"י ח: נביאיך; יפגענו (שם ה, ג) ב"צ₂: יפגיענו, נוספה יו"ד אחרי העי"ן לציון הצירי ועליה נוספה יו"ד לפני העי"ן ללא כל צורך; וברת (דברים ו, יא) רוב כתבי־היד מילאו את הכתיב: ובורות (א ועוד 9 כ"י), ב"ז₂: ובוראת, נתכוון מן הסתם לכתיב הידוע ובארות; רמתני (בראשית כט, כה) כ"נ: רמתני, דווקא המ"ם הדגושה בדגש חזק ראוי היה לה שתיכתב פעמיים,¹¹⁹ הכפלת התי"ו שיבוש היא.

חילופים מדומים

48. פעמים שהמשוגות מולידות חילופים של צורות או של שרשים הנראים מעניינים, אבל לטעמי אין בהמרות אלו ממש; בכולן מדובר בחילופים מדומים בלבד, שכן מדובר ככל הנראה בשגגות העתקה. לפיכך אין משמעות של ממש לחילופי הצורות העולות כאן וכאן, כגון קשתה (בראשית מט, ז) ב"נ: קישתה, הוספת היו"ד מטעם לחשוב שיש כאן גרסה נבדלת המקיימת צורת פיעל; תדבקני (שם יט, ט) ב"ע מתחזה צורת הפעיל: תדביקני; מכלות (ויקרא כו, טו) ב"ה פ באה צורת מקור במקום הבינוני: לכלות; עצי (בראשית כב, ג) ב"ה: עצים.¹²⁰ ואין כל משמעות של גרסה לחילופי המילים והשרשים: למשל פועל יוצא (בתוך הערה עברית בדה"כ "כי כלה משקה", בראשית יג, י) ב"ה: פועל יוצר; אכן (שמות ב, יד) ב"ח: אכל, ב"ס: אבל (ואולי כמו ב"ח); ויאמנו (בראשית מב, כ) ב"צ₂: ויאמרו; גבעול (שמות ט, לא) ב"ט מ: גבעון. נראה שמדובר בשגגות העתקה שנבעו מאותיות לא ברורות במקור שממנו העתיקו הסופרים.

אפילו חילופים הכוללים שינוי מופלג אין בהם עדות לגרסה אחרת. כך למשל: והנוגשים (שם ה, יג) ב"ח: והנושאים; השקיפה (דברים כו, טו) ב"ה ז₂ נ: הקשיבה; בראשון (שמות יב, יח) ב"כ: באח' (= באחד).¹²¹ בשתי הדוגמות הראשונות החליפו המעתיקים שתי מילים פחות רגילות נוגשים, השקיפה בשתיים נפוצות יותר אבל נבדלות במשמען: נושאים והקשיבה; בדוגמה השלישית מעתיק כ שהמיר את

119. כתיב כזה מצוי בכתיבת הערבית במרוקו ובכלל זה בכתיב־היד של ל"ל; במיוחד רווח הדבר בכ"י ב (ראה בראשון, מסירות, 8§, עמ' 54-55). התופעה משמשת גם במילים עבריות משוקעות בתוך הערבית (ראה בהט, המרכיב, 58§ ב-ג, עמ' קטו).

120. בכל כתבי־היד מופיע ד"ה בן מילה אחת: "ויבקע - ופלאק"; רק ב"ה יש הרחבה: "ויבקע עצים - ופלאק אלעוואד".

121. זו השלמה בטוחה (מב"א).

המילה בראשון במילה באחד, החליף חלופה מילוגית בחברתה, ואלה אינן נבדלות זו מזו אלא בדקדוקן. כולן משוגות מסוגים שונים ולא גרסות שיש בהן כל ממש.

ח. דברי סיכום

49. בירונון פָּלל הצגה פורטת של פָּלל הממצאים שעלו מן הדיבורים המתחילים מן הפסוקים העבריים בכל כתיב-היד לתורה. בכתיב נידונו הנושאים הללו: מילוי, חיסור, חילופים של אמות קריאה, חילופי עיצורים ולבסוף שגיאות וחילופים מדומים; ובניקוד: ניקוד טברני סדיר ובלתי סדיר במילים העבריות.

50. חלק קטן של החומר עיקר החידוש בו הוא הצגה מתארת של הנתונים עם הבלטת כתיב-היד הדבקים בנוסח המסורה בכתיב ובניקוד מול כתיב-יד (רוב כה"י:!) הסוטים מנה"מ. אך ברור שעניין לנו בסטיות הכולטות מנה"מ ובמשמעותן. הקווים הכולטים שבהן: ריבוי כתיב מלא יו"ד כנגד התנועה סגול; שימוש בכתיב כזה כנגד שווא נע טברני; אלה מצטרפים לחילופים בניקוד ולסטיות מן הניקוד הטברני המשקפים את ההגייה של הקיבוץ היהודי במרוקו (ומפנאס בכלל זה), הגייה שבה נתלכדו חיריק, צירי, סגול, חטף-סגול ושווא נע לתנועה אחת i, ושוורק-קיבוץ, חולם, קמץ קטן וחטף-קמץ לתנועה אחת u. חילופי פתח, קמץ ומילוי הכתיב באל"ף לציון שתי התנועות אף הם תולדת הזדהותן במבטא. בצד הגרפי ראוייה לציון ההעדפה של סימני הניקוד הפשוטים: חולם (נקודה יחידה עילית) להבעת כל החלופות הגרפיות של u, חיריק (נקודה יחידה תחתית) להבעת כל החלופות הגרפיות של i ופתח לציון פתח-קמץ.

בחילופי העיצורים העמדנו על תופעות כוללות המשקפות ענייני מבטא מקומיים במרוקו (ובמפנאס) וראש לכלום חילופי השורקים. חילופים אחרים מוצאים ביטוי מצומצם יותר כגון חילופי ת/ט, כ/ק וכן א/ק (בכ"י נ בלבד); ז/ג (בכ"י ש במילים שלא מן המקרא). כמו כן העמדנו על חילופים תלויי הקשר כגון החילוף ים < יין בגרירה למילות התרגום בערבית. ומצינו גם שגיאות העתקה וחילופים מדומים.

51. צד חידוש חשוב נוסף יש בבירור שלנו: רוב הסטיות בתוך המילים העבריות מתגלות בכתיב (ובניקוד) של המקרא. בירורים קודמים העלו חלק של התופעות המתוארות במילים עבריות משוקעות בערבית שבתוך טקסטים מודפסים או שבכתיב-יד. מיעוטן נתגלה גם בחריזה בשירתם של חכמים בני מרוקו. הממצאים שעלו מכתב-היד של ל"ל מרחיקים לכת בהעידם על חדירת התופעות לפסוקי המקרא. אין ספק שאופיים של המעתיקים הוא שגרם. העובדה שרובם הם בני השכבה העממית היא הגורם העיקרי להשגרת הקווים ההמוניים הללו בל"ל. בולטים כאן כתיב-יד כמו ה מ נ ולמעשה אין כמעט כתיב-יד שניקה מן התופעות הללו. ההבדל בין כתיב-היד הוא בכמותן של הסטיות. רק כה"י ב פ, ובמיוחד הראשון מבין השניים, דבקו בנורמה של נה"מ.

רשימת קיצורים

א. ביבליוגרפיה

- אלקיים, פיוט = ש' אלקיים, לשונו של הפיוט העברי במרוקו במאות הי"ח-כ, עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"א.
- בהט, המרכיב = " בהט, המרכיב העברי בערבית הכתובה של יהודי מארוקו, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ן.
- בר-אשר, המרכיב = מ' בר-אשר, "עוד על המרכיב העברי בשרח המערבי (היסודות העבריים בלשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו)", ברית עברית עולמית: כנס לונדון (ספטמבר 1984, אלול תשמ"ד), ירושלים תשמ"ח, עמ' 20-27.
- בר-אשר, מבוא ל"ל = מ' בר-אשר, "לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו - דברי מבוא והסקט לפרשת בראשית", תעודה ו (ספר זיכרון לדב עירון), תל-אביב תשמ"ח, עמ' 163-177.
- בר-אשר, מסירות = מ' בר-אשר, "עיונים בַּמְסִירוֹת של שרח לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו", מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 51-76.
- בר-אשר, מקורות = מ' בר-אשר, "על מקורותיו של שרח לשון לימודים", מסורות ח (תשנ"ד), עמ' 1-11.
- חזן, חריזה = א' חזן, "חריזה ומבטא בשירת רבי דוד חסין", מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 77-85.
- חזן, רובדי לשון = א' חזן, "רובדי הלשון בשירת רבי דוד בן-אהרן חסין", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 19-39.

ב. רשימת כתבי-היד וסימניהם

- א = מכון בן-צבי 1303 (כתבו חיים בן יוסף אסכאג בשנת תר"ו 1846)
- ב = JTS 693 (נראה שכתבו נכדו של ר"ר בירדוגו, כנראה בשנת תר"ך 1860)
- ד = בן נאים 65 (כתבו מרדכי אדהאן)
- ה = בן נאים 67 (יש בו חתימה של יוסף הלוי)
- ז^{1/2} = כ"י 9 באוסף אנדרי אלבו (אוטאוה). החומש הוא צירוף של שני כתבי-יד.
- ח = כ"י צ-322 באוסף פרופ' מאיר בניהו (כתבוהו יהודה לחזאן ויחייא עוליאל)
- ט = כ"י צ-323 באוסף פרופ' מאיר בניהו (ברף מד ע"ב יש חתימה בצרפתית של מימון בן-עטר [הבעלים]?)
- כ = JTS 692 (כתבו יעקב בן ר' יוסף כ"ץ. בשנת עשרה 1815)
- ל = ס' לאומית ירושלים 8⁰2166 Heb. (נמצא בתוך לקט של כמה כ"י)
- מ = כ"י מאוספו הפרטי של רבי מסעוד אמסלם מרמלה (לפנים מידלת, מרוקו)
- נ = ס' לאומית ירושלים 8⁰3438 Heb. (כתבו אלישע נחמני)

ס = מכון בן-צבי 1329 (כתבו מרדכי אסבאג, שנת שו"ש 1846)
 ע = כ"י מאוספו הפרטי של ד"ר גד עמאר (לפנים מכנאס, כיום בעיר מילהוז, צרפת)
 פ = ס' לאומית ירושלים Heb. 8⁰4265 מן העיר פאס (מסוף המאה ה-19)
 צ₁/צ₂ = בן-צבי 2750 (214 אצל אביב"י*); צ₂ משלים דפים חסרים ב-צ₁
 ש = ס' לאומית ירושלים Heb. 8⁰2944 (כתבו שלם בן יעקב בן שמול, תרע"א
 1911).

* יוסף אביב"י, כתבי היד של יהודי המגרב במכון בן-צבי, כרך ראשון: יצירה רבנית, ירושלים תשנ"ג.

